

ग्राम सक्षमीकरण कार्यात बचत गट व सहकारी संस्थाची भूमिका

डॉ. विभा देशपांडे

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा

भारत हा प्रामुख्याने खेड्यांचा देश असून आज सुद्धा जवळपास ६७ टक्का लोक ग्रामीण भागात राहतात. आपली अर्थव्यवस्था कृषी क्षेत्रावर अवलंबून असून एकूण लोकसंख्ये पैकी ६८ टक्का लोक कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहेत. म्हणजेच शेती हा भारताचा आत्मा आहे. हजारो वर्षांपासून शेती ने भारतात लोकांचे आचार-विचार दृष्टीकोन व संस्कृतीची जडण-घडण केली आहे. शेतीचे परंपरागत उत्पादन तंत्र, पारंपारिक पीक पद्धत, प्रभावी विपणन संस्थेचा अभाव, अपुरा वीज पुरवठा, जलसिंचनाच्या अपूर्ण सोयी इत्यादीमुळे उत्पन्न कमी होते, त्यामुळे ग्रामीण भागाची परिस्थिती बिकट असून ग्रामीण भाग पूर्णपणे विकसित होऊ शकत नाही. आज खेडी स्वावलंबी बनविण्यासाठी नागरिकांमध्ये सहकार्याची भावना वाढीस लागली पाहिजे. त्यासाठी आज केंद्र सरकारच्या ग्रामीण रोजगारच्या विविध योजना अत्यंत उपयुक्त आहेत.

आधुनिक वैज्ञानिक युगात संपूर्ण जग जवळ आणले आहेत पण माणसाने अशी संस्कृती निर्माण केली की, शेजारी कोण राहते हे माहिती नाही त्यामुळे लोक एकमेका पासून दुरावले गेले आहेत. अशा समाजात बंधुभाव, एकता, सामाजिक मुल्ये दिसून येत नाही. म्हणून न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, स्वयंशासन, परस्पर सहकार्य इत्यादी मुल्यांची जपवणूक करावयाची असेल तर छोट्या-छोट्या वसाहतींचे संघटन असणे आवश्यक आहे. यासाठी लोकांची इच्छा व सहभाग असल्या शिवाय तो यशस्वी व परिणामकारक होत नाही. व विकासाचे प्रयत्न अयशस्वी ठरतात.

ग्रामीण लोक संघटित होवून योग्य नेतृत्वाखाली, अर्थोत्पदवाचा आत्मविश्वास जागृत करतांना दिसतात. १९६१-६२ मध्ये नाबार्डने

स्वयंसहाय्यता गटांच्या प्रतिमानांना वित्तीय क्षेत्रात कायदेशीर मान्यता देऊन स्वयंसहाय्यता गटाचे रूपांतर चळवळीत करण्यास प्रारंभ केला. या चळवळीचा धडा घेऊन पद्मश्री जया अरुणाचलम यांनी नाबार्डच्या माध्यमातून आंध्रप्रदेश, तामिळनाडू, अरुणाचलम येथे बचत गट सुरू केले. भारतात आंध्रप्रदेश, महाराष्ट्र, राजस्थान, तामिळनाडू, केरळ या राज्याचे नामोल्लेख सतत केला जात आहे. परंतु महाराष्ट्रात १९४७ मध्ये अमरावती जिल्ह्यात स्वयंसहाय्यता बचत गट वेगळ्या स्वरूपात स्थापन झाल्याचा पुरावा दाखल आहे. १९८८-९६ पासून प्रत्येक केंद्रीय अंदाज पत्रकात स्वयंसहाय्यता गटाबाबत तरतुदी केल्या आहेत.

महाराष्ट्रात मार्च २००५ अखेर स्वयंसहाय्यता गटाची बँक संलग्नता करण्यात आली. स्वयंसहाय्यता बचत गटाना बळकटी मिळावी म्हणून शासकीय धोरणात्मक निर्णय घेऊन अंमलबजावणी केली जात आहे.

- ❖ बचत गटांना बँकांकडून ७ टक्का व्याज दराने कर्ज पुरवठा करण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे.
- ❖ बँकांकडून कर्ज घेतांना स्टॅम्प ड्यूटी रद्द करण्यात आली आहे.
- ❖ अंगणवाडी केंद्रांना खिचडी वाटप व शिजविण्याचे कार्य स्वयंसहाय्यता गटांना देण्यात येत आहे.
- ❖ स्वस्त धान्य दुकाने स्वयंसहाय्यता गटांना चालविण्यास दिली आहेत.
- ❖ स्वयंसहाय्यता गटांनी उत्पादित केलेल्या वस्तुंना विक्री जागा, तहसिलदार कार्यालय, पंचायत समिती आवारे, ग्रामपंचायती आवारे, प्राथमिक आरोग्य केंद्राचे परिसर, द्रुतगती मार्गावर थांब्यांच्या परिसरात जागा,

- नगरपालिका, महानगरपालिकांच्या हद्दित जाळे, शालेय, महाविद्यालय या परिसरात जागा देण्याचे निर्णय घेतलेले आहेत.
- ❖ फळबाग विकास आणि वनौषधी विक्रीचा परवाना देण्यात आला आहे.
 - ❖ राष्ट्रीय सहकार विकास निगमाच्या आर्थिकी सहाय्याने निर्मिती झालेल्या सहकारी कुक्कुटपालन संस्थांचे मार्केटिंग व विक्री करण्याचे काम देण्यात येत आहे.
 - ❖ निर्मल ग्राम योजनेतर्गत गटांना शौचालय बांधण्यासाठी कर्ज देण्यात येत आहे.
 - ❖ बँक ऑफ महाराष्ट्राच्या वतीने सावित्री क्रेडिट कार्ड देण्यात येत आहेत.
 - ❖ गावोगावी गटांमार्फत वाचनालये सुरु करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.
 - ❖ महिला स्वयंसहाय्यता गटांना विमा संरक्षण देण्यात येत आहे.
 - ❖ शासना मार्फत स्वयंसहाय्यता गटांना विविध व्यवसायांचे मोफत प्रशिक्षण देण्यात येत आहे.
- इत्यादी विविध धोरण शासनाद्वारे केले गेलेत. आदर्श यशवंत ग्राम पंचायत झाडा या गावाच्या विकासात, गांव सक्षमीकरण करण्यात बचत गटाचीही महत्वाची भूमिका दिसून येते. झाडा या गावात बचत गट ३३ येवढे निर्माण करण्यात आले होते. आणि या बचत गटांच्या माध्यमातून विविध उद्योगधंदे सुरु करण्यात आले आणि गाव सक्षमीकरणात महत्वाची भूमिका या विविध बचत गटांनी बजावली ते बचत गट पुढील प्रमाणे रू-
- बचत गट**
- 1 पसायदान स्वयंसहाय्यता महिला बचत गट यात १२ सदस्य आहेत. या बचत गटाद्वारे आवळा मुरब्बा, आवळा सुपारी, आवळा किस हे गृह उद्योग चालविले जायचे, प्रमुख उद्योग या गटाचे बिछायत केंद्राचे आहे.
 - 2 सावित्रीबाई फुले स्वयंसहाय्यता बचत गट सदस्य संख्या १२. या गटाद्वारे बटाटे वेफर्स, फराळी चिवडा, चिंचेचे लोणचे, प्रमुख उद्योग ऑग्रोबेस इन्डीस्ट्रीज.
 - 3 अहिल्यादेवी होळकर स्वयंसहाय्यता बचत गट सदस्य १२. या गटाद्वारे निंबू लोणचे व प्रमुख उद्योग दालमिल प्रक्रीया.
 - 4 वै. मुर्ती संत गाडगे बाबा स्वयंसहाय्यता आदिवासी महिला बचत गट – बीसी प्रक्रीया.
 - 5 वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज स्वयंसहाय्यता पुरुष बचत गट सदस्य संख्या ११. या गटाद्वारे मसाला शेंगदाना, मसाला शेव, व प्रमुख उद्योग शेळी पालन.
 - 6 श्री हरी स्वयंसहाय्यता पुरुष बचत गट सदस्य संख्या ११. या गटाद्वारे प्रिकॉस्टींग युनिट.
 - 7 भगवान महावीर स्वामी स्वयंसहाय्यता युवा बचत गट सदस्य संख्या ११.
 - 8 छत्रपती शिवाजी महाराज स्वयंसहाय्यता युवक बचत गट सदस्य संख्या १५. धान्यपेढी लघु उद्योग.
 - 9 तथागत भगवान गौतम बुद्ध स्वयंसहाय्यता पुरुष बचत गट सदस्य संख्या १३.
 - 10 डॉ बाबासाहेब आंबेडकर स्वयंसहाय्यता महिला बचत गट सदस्य संख्या ११.
 - 11 मातोश्री रमाबाई आंबेडकर स्वयंसहाय्यता महिला बचत गट सदस्य संख्या ११.
 - 12 पूज्य साने गुरुजी स्वयंसहाय्यता महिला बचत गट सदस्य संख्या १३.
 - 13 सदगुरु श्री संत लहानुजी महाराज स्वयंसहाय्यता महिला बचत गट सदस्य संख्या १३.
 - 14 संतश्रेष्ठ गोरखा मेळा स्वयंसहाय्यता महिला बचत गट सदस्य संख्या १३.
 - 15 राष्ट्रपिता महात्मा गांधी स्वयंसहाय्यता महिला बचत गट सदस्य संख्या ११. या गटाद्वारे हर्बल उटने, हर्बल शिकेकाई हा गृहद्योग चालविला जायचा.
 - 16 स्वामी विवेकानंद स्वयंसहाय्यता अपंग बचत गट सदस्य संख्या ७.
 - 17 महात्मा कबीर स्वयंसहाय्यता महिला बचत गट सदस्य संख्या १२.
 - 18 जगतगुरु श्री संत तुकाराम महाराज स्वयंसहाय्यता महिला बचत गट सदस्य संख्या १२.
 - 19 महम्मद पॅगम्बर स्वयंसहाय्यता महिला बचत गट सदस्य संख्या ११.

- 20 संत सावता माळी स्वयंसहाय्यता महिला बचत गट सदस्य संख्या १२.
- 21 भूमिपुत्र स्वयंसहाय्यता बचत गट मत्तानी शेती घ्यायचे आणि करावयाचे (ठेके).

या शिवाय १२ बचत गट अजुन होते. पण त्या संबंधी माहिती प्राप्त झाली नाही त्यामुळे त्यांची नावे इथे सांगण्यात आले नाही. ज्या बचत गटाने गृह उद्योग चालविले नाही त्यांची बीसी योजना चालविली. तसेच पसायदान बचत गट, अहिल्यादेवी बचत गट, सावित्रीबाई फुले बचत गट, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज बचत गट, श्री हरी बचत गट, या पाच बचत गटांनी मिळून शेती घेतली. व उत्पन्नातून जो पैसा मिळतो ते आप-आपसात वाटून घेतात.

छत्रपती गटानी धान्यपेढी हा लघु उद्योग केला यासाठी कास्तकारांनी आपले शिल्लक धान्य आणून गोडारून मध्ये ठेवणे आणि ज्या व्यक्तीला अडचण भासेल तो व्यक्ती यातून धान्य घेईल व बँकेच्या व्याजाच्या हिशोबानी तो ते धान्य परत करी. उदा. ४ पायली धान्य नेल्यास परत करतांना तो ५ पायली धान्य देत होता.

अशा प्रकारे गावात सुवर्ण जयंती स्वयंरोजगार योजने अंतर्गत एकूण ३० स्वयंसहाय्यता बचत गटाची स्थापना करण्यात आलेली आहे व अन्य तीन बचत गटाची गट वेगळे आणि त्या माध्यमातून विविध गृह उद्योग बेरोजगारांना रोजगार मिळाला व २०० कुटुंबे या योजने मुळे स्वयंपूर्ण झाली. वर्तमान काळात पसायदान महिला बचत गटाचे कार्य सुरु आहे. बाकी बचत गट संपुष्टात आले.

सेवा सहकारी सोसायटी

एकामेका साह्य करू अवघे धरू सुपंथ

हा सहकाराच मुल मंत्र आहे. समान गरजा आणि समान हित असलेल्या समाजातील अनेक व्यक्ती एकत्रित येऊन एक संघटन तयार करतात त्याला सहकारी संस्था असे म्हणतात. भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत कृषी विकासाचे अनन्य साधारण महत्व

असून ग्रामीण भागातील ६८ टक्के जनता ही शेती व शेतीपुरक उद्योगाशी निगडित आहे. तोट्यात चाललेला शेती व्यवसाय आणि कुटीर उद्योगाचा र्हास यामुळे भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्था मोडकळीस येऊन ग्रामीण जनता कर्जाच्या ओझ्याखाली दबून गेली होती त्यांना उन्नतीचा मार्ग सहकार ने दाखविला. सहकारी चळवळीला अधिक गतिमान करण्याचे काम स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर झाले. महाराष्ट्रात १९६० पासून सहकारी चळवळ गावपातळीवर पोहचविण्यासाठी विशेष प्रयत्न करण्यात आले. या चळवळीला राजर्षी शाहू महाराज, नामदार गोखले, वैकुंठभाई मेहता, विठ्ठलराव विखे पाटील, धनंजयराव गाडगीळ, वसंतदादा पाटील व शरदचंद्र पवार या सारख्या कर्तृत्ववान नेतृत्वाचा त्यात मोठा वाटा आहे.

ग्रामीण कृषी क्षेत्रीय वित्तीय गरज पूर्ण करण्याकरिता सहकारी पतपुरवठा संस्थांचा महत्वाचा वाटा आहे. त्याचबरोबर सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांचे योगदान ही महत्वपूर्ण मानता येईल. शेतकऱ्यांची सावकारांच्या हातातून सुटका करून देण्यासाठी या सहकारी संस्था महत्वपूर्ण भूमिका बजावत आहे. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीची व्याप्ती बरीच मोठी आहे. महाराष्ट्र हे सहकार क्षेत्रात आघाडीवर असलेले देशातील एक प्रमुख राज्य म्हणून ओळखले जाते. राज्यात विशेषतरु ग्रामीण भागाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासाला सहकारी चळवळीने मोठा हातभार लावला आहे. अगदी सुरुवातीला ही चळवळ कृषी पतपुरवठा क्षेत्रापुरतीच मर्यादीत होती परंतु पुढील काळात तिचा विविध क्षेत्रात विस्तार झालेला आहे.

ग्रामसक्षमीकरणात या सहकारी चळवळीने महत्वाची भूमिका बजावली आहे. ग्रामीण परिवर्तनास मोठा हातभार लावला आहे.

झाडा या गावाच्या विकासामध्ये सेवा सहकारी सोसायटीचे मोठे योगदान आहे. प्राथमिक पतपुरवठा संस्था आणि शेती व्यवसायाला पतपुरवठा करणाऱ्या अन्य सहकारी संस्था यांनी शेतकऱ्यांना शेतीच्या कामासाठी कमी व्याज दराने अल्प व दीर्घ मुदतीची कर्ज उपलब्ध करून दिले.

त्यामुळे शेतकऱ्यांचे सावकारावरील अवलंबून थोडे तरी कमी झाले. झाडा या गावात सेवा सहकारी संस्थाचे १९६० साली रजिस्टर झाली. याचे सभासद गावातील शेतकरी असतात आष्टा आणि झाडा गांव मिळून ही सेवा सहकारी सोसायटी आहेत. सुरुवातीला १० रु. शेअर्स व ०१ रु. प्रवेश फी अशी होती. मग ५० रु. प्रवेश फी केली, २०० सभासद होते.

या सेवा सहकारी सोसायटीचे अध्यक्ष मागील ४५ वर्षांपासून श्री विजयराव उगले आहेत. वर्तमान काळात या सोसायटीचे २६५ सदस्य आहेत. शेतकरीला कर्ज वाटप या सोसायटीच्या माध्यमातून केले जाते. २०१४-२०१५ पर्यंत वार्षिक ६-१० लाख पर्यंत कर्ज वाटप केले. २०१६-२०१७ ला ३२ लक्ष कर्ज वाटप केले. असे सोसायटी च्या अध्यक्षांनी सांगितले परंतु त्यानंतर शेतीचे उत्पन्न कमी झाल्याने कमी कर्ज वाटण्यात आले. शेतकरी कर्ज माफी ची मागणी करीत आहेत. २००रु. शेअर्स हे जे जमा केले ते फीक्स डिपाजीट बँकेत केले त्यामुळे त्याचे जे व्याज प्राप्त झाले त्या व्याजात आम्ही २१ हजार चौ. फुट जागा घेतली व त्या जागेवर सोसायटीचे कार्यालय बांधले हे कार्यालय बांधण्यात श्री पाठक इंजिनियर होते त्यांनी १रु. न घेता काम केले. असे श्री विजयराव उगले (अध्यक्ष) यांनी सांगितले कार्यालय शिवाय दोन गोडारुण पण त्या जागेवर बांधले. आज सोसायटी ची ७५ लाख एक.डी. आहे. त्यामुळे आडिट वर्ग अ (ऋ ग्रेड उ समृद्ध) मध्ये ही सोसायटी येते. अ वर्ग मध्ये अमरावती जिल्ह्यात दोनच सोसायटी आहेत एक झाडा गावाची आणि दूसरी नेर पिंगळीची सोसायटी.

सेवा सहकारी सोसायटी च्या माध्यमातून सहकारी विपणनात शेतमालाची विक्री करतांना अनेक मध्यस्थांना टाळणे शक्य झाले. व सहकारी प्रक्रिया संस्थेच्या मदतीने शेतमाल जास्त

काळापर्यंत साठवून ठेवता येतो. त्यामुळे योग्य भावाची शेतकऱ्याला हमी मिळते. कृषी उत्पादनाच्या विपणनात सहकारी संस्थेचे सुधारणा अ बदल अ विकास या त्रिसुत्रीचे योगदान महत्वाचे ठरते.

निष्कर्ष—वरील अध्ययना नंतर पुढील निष्कर्ष निघाले

- 1 ग्रामीण लोक संघटित होवून योग्य नेतृत्वाखाली, अर्थोत्पदवाचा आत्मविश्वास जागृत करतांना दिसतात.
- 2 झाडा या गावात बचत गटांच्या माध्यमातून विविध उद्योगधंदे सुरू करण्यात आले आणि गाव सक्षमीकरणात महत्वाची भूमिका या विविध बचत गटांनी बजावली .
- 3 बचत गटाच्या माध्यमातून विविध गृह उद्योग बेरोजगारांना रोजगार मिळाला व २०० कुटुंबे या योजने मुळे स्वयंपूर्ण झाली.
- 4 सेवा सहकारी सोसायटी च्या माध्यमातून सहकारी विपणनात शेतमालाची विक्री करतांना अनेक मध्यस्थांना टाळणे शक्य झाले
- 5 सहकारी प्रक्रिया संस्थेच्या मदतीने शेतमाल जास्त काळापर्यंत साठवून ठेवता येतो. त्यामुळे योग्य भावाची शेतकऱ्याला हमी मिळते.
- 6 सहकारी संस्थेचे सुधारणा , बदल , विकास हे त्रिसुत्रीचे योगदान महत्वाचे ठरते.

संदर्भ ग्रंथ

- 1 सत्येंद्र अग्रवाल – विश्व व्यापार एवं ग्रामीण सशक्तीकरण, इशिका पब्लीकेशन्स जयपुर 2012.
- 2 डॉ.ए.बी.अवस्थी – विकास प्रशासन ,अग्रवाल प्रकाशन आगरा.
- 3 गिरवर सिंह – भारत में पंचायत राज , पंचशील प्रकाशन जयपुर.
- 4 आदर्श यशवंत ग्राम पंचायत झाडा स्मरणिका.